

Туристичні об'єкти і розробка Вірменського етнографічного екскурсійного маршруту поліетнічними Чернівцями

Ярослав ДЖАМАН^{1*} <https://orcid.org/0000-0003-0471-015X>

УДК 911.3:338.483.13(477.85-25)

Василь ДЖАМАН^{1**} <https://orcid.org/0000-0002-9188-3325>

ПОШУКОВА СТАТТЯ

¹Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Листування – *y.dzhaman@chnu.edu.ua; **v.dzhaman@chnu.edu.ua

Ключові слова: вірменська національна громада; культурна спадщина; етнотуристичні об'єкти; екскурсійний маршрут; місто Чернівці.

Анотація: Розглянуті ретроспективно-хорологічні особливості появи вірменського етнічного елементу на території Буковини й міста Чернівці. Проаналізовано динаміку чисельності вірменської національної громади міста Чернівці за даними переписів населення 1774 – 2001 років і її участь у господарському, громадсько-політичному житті та культурно-освітній діяльності. Проведено реєстр об'єктів культурної спадщини і сучасності вірменської громади в Чернівцях, здійснена бальна оцінка їхньої туристичної атрактивності. На підставі картографічної прив'язки об'єктів культурної спадщини виявлені особливості територіального розміщення й концентрації етнотуристичних об'єктів вірменської громади в Чернівцях (визначені пункти, центри, лінійні та площинні елементи просторового розміщення), розроблений вірменський етнографічний екскурсійний маршрут.

1. ВСТУП

«Стратегією розвитку Чернівецької області на період до 2027 року» галузь туризму визначено як одну з стратегічних цілей (SMART-спеціалізації) на основі потенціалу економічного зростання з можливостями залучення інвестиційних ресурсів та збільшенням зайнятості населення ([Стратегія розвитку Чернівецької області... 2020](#)). У «Комплексній програмі розвитку туризму в Чернівецькій області на 2021–2023 роки» вказано, що «туристична галузь є важливим чинником економічного зростання. Розвиток туризму зумовлює стабільне й динамічне збільшення надходжень до бюджету, здійснює істотний позитивний вплив на стан справ у багатьох галузях економіки... Туризм сприяє підвищенню зайнятості населення, розвитку ринкових відносин, міжнародному співробітництву, залученню громадян до пізнання багатой природної та історико-культурної спадщини краю...», а «наявність ... багатой історико-культурної спадщини, тривале співіснування різних культур та традицій на відносно невеликій території, є чинниками розвитку туристичного потенціалу Чернівецької області» ([Комплексна програма розвитку туризму... 2022](#)). Серед завдань у «Комплексній програмі розвитку туризму в Чернівецькій області на 2021–2023 роки» зазначено про важливість розробки і «впровадження нових туристичних маршрутів і

2022, 838; DOI: <https://doi.org/10.31861/geo.2022.838.61-71>

<https://geochnu.top/>

 Open Access. © 2022 Я. ДЖАМАН, В. ДЖАМАН,
опубліковано у Чернівецькому національному університеті

Ця робота ліцензується відповідно до

CC BY-NC-ND із Зазначенням Авторства – Некомерційна – Без Похідних 4.0 Міжнародна

тематичних екскурсійних програм» (Комплексна програма розвитку туризму... 2022). Історично традиційна поліетнічність міста Чернівці «надає особливого характеру і європейський приклад для України – «Єдність у розмаїтті»» (Комплексна програма розвитку туризму... 2022). Оцінка атрактивності туристичних об'єктів матеріальної і духовної культурної спадщини Чернівців за етнічною приналежністю (Джаман 2016, 2018) засвідчує, що важливий вклад у культурному минулому міста зробила і вірменська національна громада. Тому завданням даного дослідження є оцінка і аналіз туристичних об'єктів вірменської національної громади і розробка вірменського етнографічного екскурсійного маршруту поліетнічними Чернівцями.

2. АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Географічні аспекти етнічного туризму в Україні досліджені ще недостатньо, тому в останні роки територіальні особливості етнічного туризму вивчають Бучко (2015), Джаман (2018), Любіцева (2009), Орлова (2009) та інші дослідники, праці яких присвячені загальним проблемам розвитку етнічного туризму і методикам оцінки етнотуристичних ресурсів. Аналіз етнотуристичних об'єктів окремих найбільших етнічних громад великого міста і розробка етнографічних екскурсійних маршрутів Чернівцями наведені у роботах Старика (2012), Джамана (2016, 2018) та Джамана та ін. (2020).

3. МЕТОДИКА І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виходячи зі специфіки етнотуристичних ресурсів, їх вивчення і розробку етнографічного екскурсійного маршруту в поліетнічному просторі великого міста доцільно проводити у чотири етапи. На першому етапі вивчають історичні та географічні особливості формування відповідної етнічної групи (у даному випадку – вірмен у м. Чернівцях). На цьому етапі використовують літературний, статистичний, ретроспективно-хорологічний і порівняльно-географічний методи дослідження. На другому етапі вивчають культурну спадщину етнічної громади міста, застосовуючи літературний, польовий, описовий, класифікації, типізації, системно-структурного аналізу методи дослідження. Наступний (третій) етап вивчення включає бальне оцінювання етнотуристичних об'єктів відносними кількісними показниками; для цього використовують математичний метод дослідження. На четвертому етапі проводиться картографування етнотуристичних об'єктів культурної спадщини, що дозволяє визначити просторове розміщення туристичних об'єктів і розробити етнографічний екскурсійний маршрут; на цьому етапі окрім картографічного широко використовується польовий метод дослідження.

4. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Однією з найбільших діаспор у світі є вірменська і формувалася вона в декілька етапів. У результаті масових переселень і виселення вірмен із території їхньої історичної батьківщини в зв'язку з неперервними війнами виникли багаточисельні вірменські колонії у багатьох країнах світу. Спочатку вони появились на Близькому Сході; після арабських завоювань (VII ст.) і навалів сельджуків (XI ст.) еміграція вірмен набула масового характеру, поширившись і на Європу (в тому числі на територію сучасної України). В XI–XIV століттях збільшилася кількість вірмен у Візантії, Єгипті, Сирії, Лівані, утворилися великі колонії в Галичині, Молдавії, Угорщині та ін. (Джаман 2016). Еміграція вірмен продовжувалася в XVI–XVIII століттях після завоювання Вірменії Туреччиною і Персією в 1895–1896 рр., а також у 1915–1916 рр. у результаті масових кривавих вірменських погромів, коли було знищено понад 1,5 млн. осіб і виселено понад 600 тис. осіб. Як наслідок, вірмени розселилися по багатьох країнах і в кінці XX ст. більше половини вірмен (57,4%) проживали за межами Вірменії у більше ніж 80 країнах (переважно в містах). Найбільша діаспора вірмен у США

(650 тис. осіб), Росії (532 тис.), Грузії (437 тис.), Азербайджані (391 тис.), Франції (250 тис.), Ірані (200 тис.), Лівані (150 тис.), Туреччині (150 тис.), Сирії (120 тис.), Аргентині (85 тис.), Канаді (70 тис.), Узбекистані (51 тис.), Туркменістані (32 тис.), Австралії (30 тис. осіб) (Джаман 2016).

Значною є діаспора вірмен в Україні і їхня кількість має постійну тенденцію до збільшення. Переписи населення зафіксували: у 1959 р. – 28 тис., 1989 р. – 54 тис., у 2001 р. – 100 тис. вірмен.

На Буковині вірмени вперше з'явилися ще за часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, як учасники міжнародної торгівлі. Вірменські купці й ремісники брали участь у всіх великих торгах, що відбувались у різних населених пунктах краю. За період входження Буковини до складу Молдавського князівства молдавські господарі запрошували вірменських купців і ремісників з Галичини, Семигороду, Поділля й Валахії для поживлення торгівлі та піднесення ремесл, гарантуючи при цьому свободу віровизнання. В свою чергу, Буковина приваблювала вірмен релігійними свободами та податковими пільгами (Добржанський та ін. 2003).

У Чернівцях перші вірменські поселенці жили ще з «доавстрійських» часів. Перший перепис населення міста (1774 р.) нарахував у Чернівцях серед 227 платників податків 8 вірменських купців (Старик 2012). Вірмени селилися в Чернівцях компактно, формуючи вірменський квартал. На першій карті Чернівців 1782 р. позначено будинки, в яких жили чернівецькі вірмени – найчастіше поблизу костюлу Святого Хреста (з вірменським вівтарем святого Григорія), в якому вони молилися аж до побудови власного храму. У 1783 р. в Чернівцях було створено вірмено-католицьку релігійну громаду (Добржанський та ін. 2003).

Перші вірмени, які осіли в Чернівцях, були переважно купцями. Здобувши незабаром статки і придбавши великі маєтки, вони отримали дворянські титули, породичалися з місцевою знаттю і подбали про гарну освіту для своїх дітей (Стельмащук та ін. 2009). Серед них були також лікарі, інженери, поміщики, промисловці й високопоставлені державні службовці.

У 1820 р. у Чернівцях мешкало 30 вірменських родин (Добржанський та ін. 2003). У 1833 році чернівецькі вірмени та вірмени довколишніх сіл звернулися до австрійського цісаря з проханням про створення власної вірмено-католицької парафії. Указом від 1 серпня 1835 р. було схвалено створення такої парафії в Чернівцях.

У 40–70-х роках ХІХ ст. одним із відомих осередків музичного й театрального життя в Чернівцях була зала готелю «Молдавія», що належав купцеві й землевласнику, вірменину за походженням Якобу фон Мікулі, який захоплювався музикою та театром. Тривалий час це приміщення було основним місцем театральних постановок. У «залі Мікулі» в травні 1847 р. давав концерти знаменитий угорський композитор, піаніст і диригент Ференц Ліст. Один з представників роду Мікулі, учень Фридеріка Шопена, Кароль (Карл) фон Мікулі (рис. 1) ввійшов в історію світової музики як видатний композитор, скрипаль і диригент. Він був одним із фундаторів професійного музичного життя в Чернівцях (один із засновників «Музичного товариства» – тепер будинок філармонії), а також одним із фундаторів Львівської консерваторії (Стельмащук та ін. 2009).

Із середовища заможних вірмен походив і перший бургомістр Чернівців Якоб рицар фон Петрович (1815–1869 рр.). Все його життя було віддане громадській роботі в Чернівцях. Він був також депутатом буковинського сейму та крайовим віце-маршалком. За короткий час розширив і поліпшив вуличну мережу міста, під його керівництвом була організована міська пожежна охорона, здійснена реорганізація магістрату, таємної та моральної поліції. На період його керування припадає побудова Чернівецького залізничного вокзалу і відкриття залізничного сполучення Львів – Чернівці – Ясси. Якоб фон Петрович був одним із ініціаторів спорудження вірменської церкви. Нагороджений Орденом Залізної корони ІІІ-го ступеня.

Його іменем названо вулицю поблизу вірменської церкви (в центральній частині міста). Ця назва вулиці зберігалася до приходу радянської влади. У 2015 р. вулиці повернули ім'я Якоба фон Петровича. Обласне вірменське національно-культурне товариство «Аревік» (за допомогою Спільноти вірмен України) до 200-річчя з дня його народження встановило пам'ятник із написами українською і вірменською мовами: «Якоб фон Петрович. Перший бургомістр Чернівців» (рис. 2).

Рис. 1. Меморіальна дошка Кароля Мікулі (вулиця Кароля Мікуля)

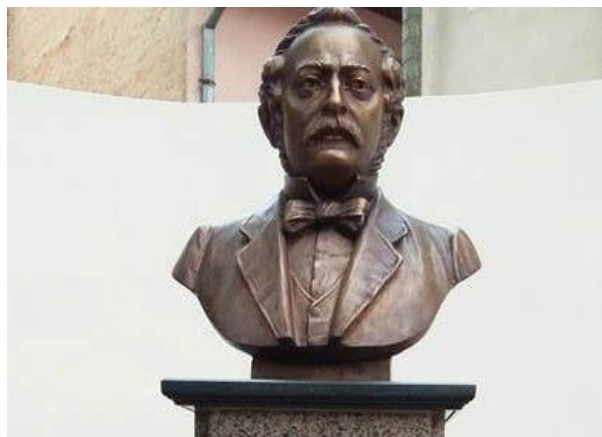

Рис. 2. Пам'ятник Якобу фон Петровичу – першому бургомістру Чернівців

З часом будинки чернівецьких вірмен сконцентрувалися в новому «вірменському кварталі» – в районі сучасних вулиць Вірменської, Якоба фон Петровича, Української, провулка Вірменського. В центрі цього кварталу (на вулиці Українській, 30) у 1869–1875 рр. було споруджено за проектом знаменитого чеського архітектора Йозефа Главки Вірменську католицьку церкву Святих Апостолів Петра і Павла (рис. 3), яка стала центром духовного життя буковинських вірмен. Ця церква є пам'яткою архітектури національного значення, а портрет головного фундатора храму ксьондза Флоріана Мітульського зберігається в Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї.

Рис. 3. Вірменська католицька церква Святих Апостолів Петра та Павла

У цьому ж кварталі (на вул. Вірменській) у 1897 р. завдяки старанням ксьондза Каетана Каспровича було споруджено вірменську бурсу для школярів, у двох корпусах якої знаходили опіку сто бідних дітей не тільки вірмен, але й католиків різних обрядів (Старик 2012).

Громадська, освітня та національно-культурна активність вірмен консолідувалась «Товариством вірмено-католицького шкільного інтернату архієпископа Ісаковича» і «Товариством вірменських жінок на Буковині». Була спроба (у 1907 р.) створити вірменське гуманітарно-літературне товариство «Гаясдан» (Добржанський та ін. 2003).

Вірмени Буковини добре зберегли свої морфологічні етнічні ознаки, але жодне з прізвищ не мало вірменського закінчення на «ян», а через додавання суфіксів «ович», «евич» в Чернівцях їх часто вважали поляками. За даними австрійських переписів населення національність «вірмени» не вказувалася в переписних листах, але обліковувалось віросповідання. За цим показником у 1880 р. в Чернівцях проживало 249 вірмено-католиків і 27 православних вірмен (разом – 276 вірмен), у 1910 р. – 311 вірмено-католиків і 31 православних вірмен (всього – 342 вірмени) (Монолатій 2009). Румунський перепис населення 1930 р. зафіксував у Чернівцях тільки 59 осіб вірменської національності (Recensământul general al populației României... 1938) (рис. 4).

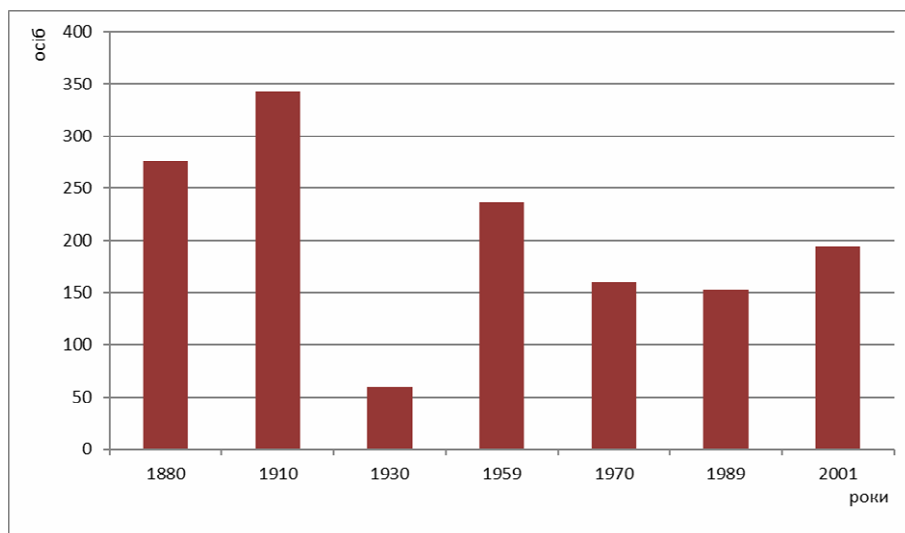

Рис. 4. Динаміка людності вірмен у м. Чернівцях в кінці XIX – на початку XXI століття (за даними переписів населення)

Вірменська громада та вірменський храм проіснували в Чернівцях до приходу радянської влади у 1944 р. Тоді були заарештовані практично всі заможні чи просто освічені вірмени. Вірменська церква втратила майже всіх своїх прихожан (Стельмащук та ін. 2009), згодом радянська влада закрила й храм. Упродовж радянського часу про вірменську громаду немає жодних згадок, були закриті та знищені всі вірменські громадські установи та організації. Значна частина чернівецьких вірмен під час і після другої світової війни емігрувала на захід, або ж зазнала репресій та депортацій з боку радянської влади (Старик 2012).

Відродження громадського життя чернівецьких вірмен стало можливим лише в незалежній Україні. 14 жовтня 1997 р. у Чернівцях було засновано вірменське національно-культурне товариство «Аревік». Переважна більшість його членів – іммігранти нової хвилі, які покинули батьківщину в 90-х роках ХХ ст. За даними останнього перепису населення в 2001 р. у Чернівцях мешкали 194 вірмени, з них рідну мову вказали: вірменську – 116 осіб (60%), російську – 58 осіб (30%), українську – 19 осіб (10%). Першим головою Товариства було

обрано Саака Гудратяна. З 2000 р. Товариство очолює нащадок давнього роду буковинських вірмен, доцент Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Віктор Давидович. Мета Товариства – відродження звичаїв і традицій вірменської спільноти краю, популяризація вірменської мови тощо. З 2013 р. функціонує відокремлений підрозділ громадської організації «Спілка вірмен України» Чернівецької області (керівник – Віктор Давидович).

З 2008 р. місцеві вірмени (після 65-річної перерви) знову отримали можливість молитися в своєму Вірменському храмі Святих Апостолів Петра і Павла. У церкві відбуваються богослужіння вірменською мовою, які веде священник Української єпархії Вірменської Апостольської Церкви Нерсес Шахназарян. При церкві відкрито вірменську недільну школу.

Значною атрактивністю виділяються будинки-особняки багатих і знаних в краю вірменських родин (особливо австрійської доби), які не шкодували грошей при їх оформленні та оздобленні, тому вони є цінними архітектурними пам'ятками, що свідчить про розвинений естетичний смак їхніх власників. Архітектурними окрасами міста є будинки Стефана Стефановича (депутата буковинського сейму та австрійського парламенту) і його сина Каетана Стефановича (президента крайової культурної ради Буковини), Якоба Петровича (першого бургомистра Чернівців), Михайла Богосевича, Ігнація Симоновича, родин Вартановичів, Вартарасевичів та інші.

Пам'ятками вірменського мистецтва є надгробники в стилі хачкар на могилах чернівчан вірменського походження. У найшанованішому місці на Руському цвинтарі поряд з іншими бургомистрами поховано Якоба Петровича; на його надмогильному пам'ятнику напис румунською та німецькою мовами: «Якоб Ріттер фон Петрович, великий землевласник, перший автономний бургомістр. 25.07.1815–1.11.1869 рр.». До найвишуканіших класичних надгробних пам'ятників належать: усипальниця Абрагамовичів, могила Якоба Симоновича (голови Львівського крайового суду), поховання Кшиштофа Богдановича (депутата буковинського сейму), могили священників Флоріана Мітульського і Каетана Каспровича та інші.

За гостинність, товарицькість, толерантне ставлення до представників інших націй, поважний і благородний характер вірмен цінували інші народи краю. Значною популярністю користуються в Чернівцях два кафе вірменської кухні «Звартноц» (особливо страви на мангалі), що розміщені у центральній частині міста та в мікрорайоні Роша.

Картографування об'єктів культурної спадщини і сучасності дало можливість виявити особливості територіального розміщення й концентрації етнотуристичних об'єктів вірменської громади в Чернівцях і розробити етнографічно вірменський екскурсійний маршрут. За своєю значимістю та просторовим поширенням і територіальною структурою виділяються локалізовані (пункти й центри), лінійні та площинні елементи вірменського етнографічного простору.

Пунктами етнографічного простору виступають туристичні об'єкти, які мають естетичну, наукову, історичну цінність:

- будинки, які мають архітектурну цінність і туристичну атрактивність, у яких працювали або навчалися відомі особистості (зокрема, міська ратуша, в якій керував бургомістр Якоб Петрович; зал музичного товариства (філармонія), одним із засновників якого був і де виступав Кароль Мікулі (встановлено меморіальну дошку); гімназія, в якій навчався Кароль Мікулі);
- будинки, що мають архітектурну цінність і туристичну атрактивність, у яких мешкали видатні особистості (наприклад, будинки Я. Петровича, С. Стефановича, К. Стефановича тощо);

- *костьол Воздвиження Святого Хреста з вірменським вівтарем Святого Григорія;*
- *соціальні заклади: а) колишня вірменська бурса та парохіяльний дім, б) колишній готель Я. Мікулі «Молдавія», в) кафе вірменської кухні «Звартноц»;*
- *пам'ятник (Я. Петровичу);*
- *пам'ятні місця (поховання і надгробні пам'ятники вірменам на Руському цвинтарі).*

Центрами етнографічного простору виступають туристичні об'єкти вірменської культури, що являють собою функціонуючі заклади, організації, установи, які здійснюють освітню, культурно-просвітницьку, виховну діяльність, відроджуючи й розвиваючи звичаї та традиції етнічної громади міста:

- *Вірменська церква Святих Апостолів Петра і Павла;*
- *Вірменська недільна школа;*
- *вірменське національно-культурне товариство «Аревік»;*
- *відокремлений підрозділ громадської організації «Спілка вірмен України» Чернівецької області.*

Лінійними елементами просторового розміщення вірменських етнотуристичних об'єктів виступають вулиці з відповідними назвами:

- *іменні вулиці Якоба фон Петровича, Кароля Мікулі;*
- *Вірменська вулиця, провулок Вірменський.*

Площинні елементи розміщення етнотуристичних об'єктів зумовлені тим, що вірмени селилися компактно. Картографічна прив'язка туристичних об'єктів вірменської громади в Чернівцях засвідчує близькість їх розміщення в двох ареалах:

I:

- *філармонія – «Музичне товариство» (площа Філармонії, 1);*
- *вулиця Кароля Мікулі;*
- *по вулиці Головній: колишній готель Якоба фон Мікулі “Молдавія” (буд. 14), костьол Воздвиження Святого Хреста з вірменським вівтарем святого Григорія (буд. 20), колишній будинок К. Петровича (буд. 29);*
- *вірменське національно-культурне товариство «Аревік» (вул. Шолом Алейхема, 17);*

II:

- *по вулиці Українській: Вірменська церква, вірменська недільна школа (буд. 30); колишні будинки І. Симоновича (буд. 21), М. Богосевича (буд. 28), Я. Петровича (буд. 51);*
- *вулиця Якоба фон Петровича;*
- *по вулиці Якоба фон Петровича: пам'ятник Якобу фон Петровичу, колишній будинок К. Стефановича (буд. 1);*
- *вулиця Вірменська;*
- *по вулиці Вірменській: колишні будинки родин Вартарасевичів (буд. 30), Вартановичів (буд. 14), вірменської бурси та парохіяльний дім (буд. 16);*
- *провулок Вірменський (Джаман 2016).*

Найяскравішим прикладом ареалу компактного розміщення вірмен в місті Чернівцях є район сучасних вулиць Вірменської, Петровича Якоба, провулку Вірменського. Фактично в центрі цього «вірменського кварталу» знаходиться діюча Вірменська церква і парохіяльний дім, в цьому ж кварталі – пам'ятник Я. Петровичу, колишня вірменська бурса, три іменні вулиці, б архітектурних пам'яток – житлових будинків заможних вірмен, функціонує вірменська недільна школа. Загальна атрактивна цінність цього ареалу компактного розміщення вірменських

туристичних об'єктів становить 33 бали. Інший ареал – поблизу костюлу Святого Хреста з вірменським вівтарем святого Григорія; туристична атрактивність – 19 балів.

Таблиця. Туристичні об'єкти вірменської громади м. Чернівців та оцінка їхньої туристичної атрактивності

№ п/п	Туристичні об'єкти	Адреса	Оцінка, бали
1	2	3	4
1.1.	I. Пам'ятки архітектури та історії: Вірменська церква Святих Апостолів Петра і Павла – пам'ятка архітектури національного значення; побудована в 1869 – 1875 рр.; архітектор Й. Главка	вул. Українська, 30	10
1.2.	Міська ратуша – пам'ятка архітектури національного значення, в якій урядовав бургомістр-вірменин Якоб рицар фон Петрович	Центральна площа, 1	10
1.3.	Зал музичного товариства (Філармонія), одним із засновників якого був і де виступав Кароль Мікулі	площа Філармонії, 1	5
1.4.	Костюл Воздвиження Святого Хреста з вірменським вівтарем Святого Григорія	вул. Головна, 20	5
1.5.	Колишні будинки: а) Ігнація Симоновича	вул. Українська, 21	1
	б) Михайла Богосевича	вул. Українська, 28	1
	в) Якоба Петровича	вул. Українська, 51	2
	г) Каєтана Стефановича	вул. Я.Петровича, 1	2
	д) родини Вартановичів	вул. Вірменська, 14	2
	е) Стефана Стефановича	вул. Головна, 133	2
2.1.	II. Соціальні заклади: Колишня вірменська бурса та парохіяльний дім	вул. Вірменська, 16	2
2.2.	Вірменська недільна школа	вул. Українська, 30	3
2.3.	Колишній готель Якоба фон Мікулі «Молдавія»	вул. Головна, 14	2
2.4.	Гімназія, в якій навчався Кароль Мікулі	вул. М. Емінеску, 1	4
2.5.	Кафе вірменської кухні «Звартноц»	вул.І. Вільди, 5 вул. Горіхівська, 1	2 2
3.1.	III. Пам'ятники і пам'ятні місця: Пам'ятник Якобу фон Петровичу	сквер на розі вулиць Руської й Якоба фон Петровича	3
3.2.	Поховання і надгробні пам'ятники вірмен на Руському цвинтарі	вул. Зелена	3
4.1.	IV. Вулиці: вулиця Вірменська	вул. Вірменська	2
4.2.	провулок Вірменський	провулок Вірменський	1
4.3.	вулиця Якоба фон Петровича	вул. Я.Петровича	2
4.4.	вулиця Кароля Мікулі (меморіальна дошка з портретом)	вул. К.Мікулі	2
5.1.	V. Національно-культурні товариства: Вірменське національно-культурне товариство "Аревік"	вул. Шолом Алейхема, 17	3
5.2.	Відокремлений підрозділ громадської організації «Спілка вірмен України» Чернівецької області	вул. Вижницька, 18	3

Туристичні об'єкти вірменської громади та оцінка їхньої атрактивності наведені в таблиці, а екскурсійний маршрут (рис. 5) включає наступні туристичні об'єкти:

- філармонія («Музичне товариство») і весь архітектурний ансамбль площі Філармонії;
- вулиця Кароля Мікулі, колишній готель Якоба фон Мікулі «Молдавія» (вул. Головна, 14), костюл Воздвиження Святого Хреста з вірменським вівтарем Святого Григорія (вул. Головна, 20), колишній будинок Крістофа Петровича (вул. Головна, 29);
- колишній будинок Ігнація Симоновича (вул. Українська, 21);
- колишній будинок Михайла Богосевича (вул. Українська, 28);
- колишній будинок Каєтана Стефановича (вул. Я. Петровича, 1);
- Вірменська церква Святих Апостолів Петра і Павла (вул. Українська, 30);
- вулиця Петровича Якоба, пам'ятник Якобу фон Петровичу;
- вулиця Вірменська, колишній будинок родини Вартарасевичів (вул. Вірменська, 30);
- провулок Вірменський; колишня вірменська бурса і парохіяльний дім (вул. Вірменська, 16);
- колишній будинок родини Вартановичів (вул. Вірменська, 14);
- вулиця О. Кобилянської – колекція пам'яток архітектури; міська ратуша, в якій урядовав бургомістр-вірменин Я. Петрович, і весь архітектурний ансамбль Центральної площі;

- гімназія, в якій навчався Кароль Мікулі (вул. Емінеску, 1); архітектурний ансамбль Театральної площі;
- університет (вул. Університетська, 28);
- архітектурний ансамбль колишньої резиденції митрополитів Буковини і Далмації – об'єкт Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО (вул. М. Коцюбинського, 2).

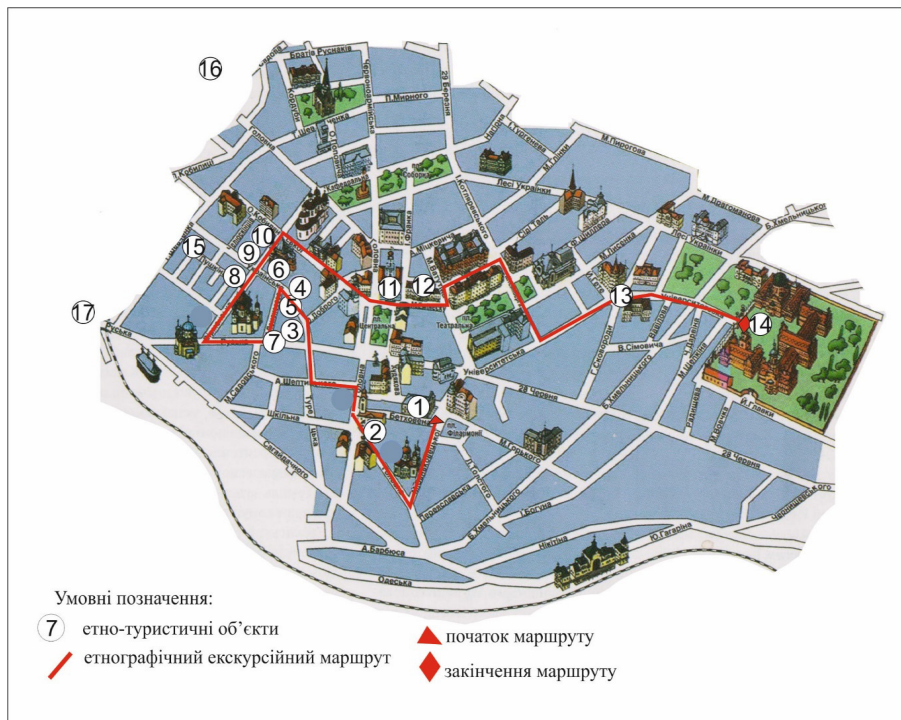

Рис. 5. Вірменський етнографічний екскурсійний маршрут поліетнічними Чернівцями

Окремими туристичними об'єктами (за межами екскурсійного маршруту) виступають: колишні будинки Якоба Петровича (№15 по вул. Українській, 51) і Стефана Стефановича (№16, вул. Головна, 133), поховання вірмен на Руському цвинтарі (№17, вул. Зелена).

5. ВИСНОВКИ

1. Однією з найбільших діаспор у світі є вірменська, в кінці ХХ ст. більше половини вірмен (57,4%) проживали за межами Вірменії у більше ніж 80 країнах (переважно в містах). На Буковині вірмени вперше з'явилися ще за часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, як учасники міжнародної торгівлі. У Чернівцях перші вірменські поселенці жили ще з «доавстрійських» часів.

2. Вірмени селилися в Чернівцях компактно – найчастіше поблизу костьолу Святого Хреста (з вірменським вівтарем святого Григорія), в якому вони молилися аж до побудови власного храму. У 1783 р. у Чернівцях було створено вірмено-католицьку релігійну громаду. Перші вірмени, які осіли в Чернівцях, були переважно купцями, а також лікарями, інженерами, поміщиками, промисловцями й високопоставленими державними службовцями. З часом будинки чернівецьких вірмен сконцентрувалися в новому «вірменському кварталі» – в районі сучасних вулиць Вірменської, Якоба фон Петровича, Української, провулка Вірменського. В центрі цього кварталу було споруджено (1869–1875 рр.) Вірменську католицьку церкву, яка стала центром духовного життя буковинських вірмен; парохіяльний дім; вірменську бурсу для школярів.

3. Кількісна відносна оцінка туристичної атрактивності 26 об'єктів культурної спадщини складає 78 балів, а їхнє картографування дало можливість виявити особливості територіального

розміщення й концентрації та розробити вірменський етнографічний екскурсійний маршрут. За своєю значимістю та просторовим поширенням і територіальною структурою виділяються локалізовані (пункти і центри), лінійні та площинні елементи вірменського етнографічного простору. Пунктами етнографічного простору виступають туристичні об'єкти, які мають естетичну, наукову, історичну цінність. Центрами виступають туристичні об'єкти вірменської культури, що являють собою функціонуючі заклади й організації. Лінійними елементами просторового розміщення вірменських етнотуристичних об'єктів виступають вулиці; площинні елементи (ареали) зумовлені тим, що вірмени селилися компактно. Найбільша концентрація вірменських етнотуристичних об'єктів зосереджена в ареалі поблизу Вірменської церкви – 13 об'єктів із сумарною оцінкою атрактивності 33 бали.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучко, Ж. (2015). Транскордонні маршрути історико-етнографічного туризму на Буковині. *Географія та туризм*, 34, 137-143. [Buchko, Zh. (2015). Transkordonna marshruty istoryko-etnohrafichnoho turyzmu na Bukovyni. *Heohrafiia ta turizm*, 34, 137-143.]
2. Джаман, Я.В. (2016). Організація вірменського етнографічного екскурсійного маршруту поліетнічними Чернівцями. *Географія та екологія : наука і освіта. Збірник матеріалів VI Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Умань, 14-15 квітня 2016 р.)*, 56-60. [Dzhaman, Ya.V. (2016). Orhanizatsiia virmenskoho etnohrafichnoho ekskursiinoho marshrutu polietnichnymu Chernivtsiamu. *Heohrafiia ta ekolohiia : nauka i osvita. Zbirnyk materialiv VI Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu (Uman, 14-15 kvitnia 2016 r.)*, 56-60.]
3. Джаман, Я.В. (2018). Розвиток етнотуризму в поліетнічному місті (на прикладі м. Чернівці). [Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук, Київський національний університет імені Т. Шевченка], Київ. [Dzhaman, Ya.V. (2018). *Rozvytok etnoturizmu v polietnichnomu misti (na prykladi m. Chernivtsi)*. [Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. heohr. nauk, Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni T. Shevchenka], Kyiv.]
4. Добржанський, О.В., Марсіян, Н.Б., Никирса, М.Д. (2003). *Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775-1940)*. Чернівці : Золоті литаври. [Dobrzhanskyi, O.V., Marsiiian, N.B., Nykyrsa, M.D. (2003). *Natsii ta narodnosti Bukovyny u fondakh Derzhavnogo arkhivu Chernivetskoï oblasti (1775-1940)*. Chernivtsi : Zoloti lytavry.]
5. Любіцева, О.О. (2009). *Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти)*. Київ : Альтерпрес. [Liubitseva, O.O. (2009). *Rynok turystychnykh posluh (heoprostorovi aspekty)*. Kyiv : Alterpres.]
6. Орлова, М.Л. (2009). *Ресурси етнічного туризму регіону: суспільно-географічна оцінка (на матеріалах Одеської області)*. [Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова], Одеса. [Orlova, M.L. (2009). *Resursy etnichnoho turizmu rehionu: suspilno-heohrafichna otsinka (na materialakh Odeskoï oblasti)*. [Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. heohr. nauk, Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova], Odesa.]
7. Старик, В.П. (2012). *Чернівці мультикультурні*. Чернівці : Золоті литаври. [Staryk, V.P. (2012). *Chernivtsi multykulturni*. Chernivtsi : Zoloti lytavry.]
8. Стельмашук, Ж., Кушнір, М., Шкрібляк, М., Філатова, Н. (2009). *Буковина: спільна культурна спадщина*. Чернівці : Місто. [Stelmashchuk, Zh., Kushnir, M., Shkribliak, M., Filatova, N. (2009). *Bukovyna: spilna kulturna spadshchyna*. Chernivtsi : Misto.]
9. Dzhaman, V., Dzhaman, Ya., Zayachuk, M. (2020). Polish Cultural Heritage Sites in Chernivtsi: Excursion Routes. *Bukowina: Wspolne dziedzictwo kulturowe i jezikowe. «Język na Pograniczach»*, 42, 359-370.
10. *Recensământul general al populației României din 29 Decembrie 1930. Neam, limba materna, religie* (1938). II, Bucuresti : de Dr. S. Manula, 120-123.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРИ

11. *Комплексна програма розвитку туризму в Чернівецькій області на 2021–2023 роки* (2022). [Kompleksna prohrama rozvytku turizmu v Chernivetskii oblasti na 2021–2023 roky (2022)]. [Джерело](#)
12. Монолатій, І. (2009). Австрійська Буковина: особливості національних, професійних та мовних поділів. *Незалежний культурологічний часопис*, 56. [Monolatii, I. (2009). Avstriiska Bukovyna: osoblyvosti natsionalnykh, profesiinykh ta movnykh podiliv. *Nezaleznyi kulturolohichni chasopys*, 56.]. [Джерело](#)
13. *Стратегія розвитку Чернівецької області на період до 2027 року* (2022). [Stratehiia rozvytku Chernivetskoï oblasti na period do 2027 roku (2022)]. [Джерело](#)

Y. Dzhaman, V. Dzhaman

**Tourism objects and development
of Armenian ethnographic excursion route in polyethnic Chernivtsi**

Keywords: Armenian ethnic community; cultural heritage; ethno-tourism objects; excursion route; city of Chernivtsi.

Abstract: Retrospective-chorological specificities of the appearance of Armenian ethnic element on the territory of Bukovyna and the City of Chernivtsi were disclosed. Population dynamics within the Armenian ethnic community of Chernivtsi based on the censuses held within 1774 – 2001 and said community's participation in economic, public and political life of the city, as well as in cultural and educational activity were analyzed.

Armenians for the first time appeared in Bukovyna as far back as in times of the Kiev Rus and the Principality of Galicia and Volyn as international traders. The first Armenian settlers lived in Chernivtsi beginning from the «pre-Austrian» time, and their community was always compact usually covering areas around and praying in the Roman Catholic Church of the Holy Cross that had the Armenian St George's Altar until they built their own cathedral. It was in 1783 that the Armenian catholic religious community for the first time appeared in Chernivtsi. The first Armenian residents of Chernivtsi were predominantly engaged in trade, or were doctors, engineers, landowners, manufacturers and highly ranked state officers. With time, the houses of the Chernivtsi Armenians concentrated in a new «Armenian block», that is, in the area of present-day Armenian Street, Jacob von Petrovich Street, Ukrainian Street and the Armenian Lane. The block had the Armenian Catholic Church built in its center in 1869-1875 to become a focus of the spiritual life of Bukovynian Armenians, and later the center was added by the parochial house and the Armenian bursa for school goers.

The Register of Objects of Cultural Heritage and the Present of Armenian Community of Chernivtsi was developed and the point-based assessment of their tourism attractiveness was introduced. The quantitative relative assessment of tourism attractiveness of 26 objects of cultural heritage totally made 78 points, while the mapping of the same allowed for disclosure of specificities of their territorial disposition and development of optimal Armenian excursion route. Following the significance, spatial distribution and territorial structure, we distinguished between localized (items and centers), linear and spatial elements of the Armenian ethnographic space. The items are represented by tourism objects of aesthetic, scientific and historical value, e.g., buildings where outstanding persons either lived, studied or worked; Roman Catholic Church of Exaltation of the Holy Cross with the Armenian St George's Altar; social maintenance establishments (former Armenian bursa); monuments (Jacob von Petrovich) and the sites of memory. The centers are tourism objects of Armenian culture represented by functioning institutions and establishments, such as Armenian Church, Sunday school, national/cultural associations. The linear elements are the city streets (Armenian Street, personalized Jacob von Petrovich Street and Karol Mikuli Street), and the spatial (area) elements are conditioned by the fact of ethnic groups' compact settlement. The hugest concentration of the Armenian ethnic tourism objects is found in the area around the Armenian Church (13 objects possessing 33 points of total attractiveness).

Стаття надійшла до редакції 26.09.2022